

BATI KAFKASLARDA STRATEJİK BİR MADDE: TUZ

(1800-1857)

*Mustafa AYDIN**

ÖZET

Bu makalede, canlıların en temel ihtiyaç maddelerinden birisi olan tuzun stratejik önemi XIX. yüzyılın ilk yarısında Batı Kafkaslar örneğinde ele alınmıştır. O zamanlar gıda maddesi olarak tüketimi yanında yiyeceklerin bozulmasını önlemede de vazgeçilmez olan tuz Çerkezistan ve Abazya'da bulunmamaktaydı. Bu durumun, 1828-1829 Osmanlı-Rus savaşına kadar bölgeyi elinde tutan Osmanlı Devleti ile bölgeye nüfuz edip, yandaş kazanmak isteyen Rusya arasında mücadeleye yol açtığı ve ardından Kafkasların Osmanlı Devletinin elinden çıkmasından sonra da tuzun buralardaki öneminin devam ettiği görülmektedir.

Anahtar Kelimeler

Tuz, Batı Kafkasya, Osmanlı-Rus Mücadelesi, Abaza, Çerkez, Anapa Kalesi, Rafael Scassi, Seyid Ahmed Paşa, Hasan Paşa, Trabzon

Günümüzde teknolojik gelişmeler dolayısıyla elde edilmesi çok kolay olan ve rahat bulunabilmesi dolayısıyla da pek dikkat çekmeyen tuz, bundan yüz elli yıl öncesine kadar bazı bölgelerde en çok aranan maddelerden birisiydi. Tuzun daha önceki dönemlerde ehemmiyetinin bazı kavramlarla¹ da net bir biçimde ortaya konması, onun toplum hayatında tuttuğu

* Yrd. Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi Hasan Ali Yücel Eğitim Fakültesi/
muaydin@istanbul.edu.tr

Bu makalenin olgunlaşması için emek ve gayret gösteren, bilgilerini ve eleştirilerini esirgemeyen ve isimleri bizce meçhul olan hakemlere teşekkür ederim.

¹ Örneğin Roma döneminde askerlerin maaşlarını tuz olarak alması, hatta İngilizce “salary” (maaş) kelimesinin “tuz eklemek hakkı” olduğunun ifadesi, keza Latince tuz demek olan “sal” kelimesi Fransızca’da aylık ücret anlamına gelen “sold”e dönüşüp, buradan da asker demek olan “soldier” kelimesinin meydana çıkışı gibi (Mark Kurlansky, *Tuz*, ter. A. Çakıroğlu, İstanbul 2003, s. 65). Ayrıca Tuz ile ilgili bk. Gülay Ö. Bezer, “Selçuklular Zamanında Anadolu’da Yemeklik ve Diğer Madensel Tuzlara Dair Notlar”, *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, Sayı 6, İstanbul 2002, s. 9-16; *Tuz Kitabı*, (ed. Emine Gürsoy Naskali-Mesut Şen), İstanbul 2004; S. A. M. Adshead, *Salt and Civilization*, New York 1992; Sedat Avcı, “Ekonomik Coğrafya Açısından Önemli Bir Maden: Tuz”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Coğrafya Dergisi*, Sayı 11 (İstanbul 2003), s. 21-45.

yeri göstermesi açısından kayda değer görünmektedir. Tuzun olmazsa olmazlar arasında olmasını sağlayan temel nedenlerinden birisi; kimyasal bileşenlerini oluşturan sodyum (Na) ve klorürün (Cl) insanın solunum, sinir ve sindirim sistemlerinin çalışmasını sağlaması; diğeri ise yiyeceklerin uzun süre muhafaza edilebilmesini sağlayan özelliğidir. Yetişkin bir insanın vücudunda yaklaşık 250 gr. kadar tuz vardır. İnsan vücudundan atılan tuzun, yerine konması gerekir. Eğer bu yapılmazsa baş ağrısı, mide bulantısı ve sersemlik ortaya çıkar. Keza hayvanlar için de tuzun önemi yadsınamaz. Mesela; bir atın tuz ihtiyacı insanınkinden beş, ineğinki ise on kat fazladır.²

Makalemizde bu kadar hayatî önemi haiz bir maddenin kıtlığının veya yokluğunun sonuçları irdelenmeye çalışılacaktır. Söz konusu bölge ise Karadeniz'in Çerkez ve Abazya kıyılarıdır. Osmanlı Devleti Rusya ile 1774 Küçük Kaynarca ve 1791'de imzaladığı Yaş antlaşmaları ile Kafkaslar'da bir hayli toprak kaybetmesine rağmen, stratejik öneme sahip olan Kafkasya'nın Karadeniz kıyılarını elinde tutabilmiştir. Bundan dolayı da Osmanlı Devletinin burada yaşayan halkların ihtiyaçlarının karşılanması konusunda sorumluluk üstlenmesi kaçınılmazdı. Ancak Osman Paşanın Anapa muhafızı olduğu dönemde (1796-1801)³ Çerkes kabile lideri Arslan Bey, İstanbul'a gönderdiği tahriratının 5. bendinde, Çerkez memleketinde tuz madeni olmadığı, gerekli tuzun Rus tüccarlar tarafından getirildiği ayrıca Rusların İstanbul'da kıtlığı çekilen yağ ve balı Çerkez pazarından alarak ülkelerine döndüklerini zikrettikten sonra, Anadolu ve diğer uygun Osmanlı eyaletlerinden Anapa iskelesine sevkıyat yapılırsa buradaki tuz ticaretinin Osmanlı tüccarının eline geçeceğine dikkat çekmiştir.⁴

1806-1812 Osmanlı-Rus savaşının sürdüğü 1810 yılında İstanbul'a gelen Abaza beyleri ve ileri gelenlerinin, Anapa tarafında tuz kıtlığı dolaşısıyla, doğrudan Osmanlı Devletinden tuz istedikleri görülmektedir. Ödeme şeklinin zahire mukabili olacağı belirtilen 2.000 kile⁵ (50.000 kg.) tuz talebinin Padişah'a arzından sonra Padişah II. Mahmud, çekilen tuz kıtlığından dolayı 2.000 kile tuzun az olduğunu bildirerek, gönderilecek

² Kurlansky, *a.g. e.* , s. 11-15.

³ Cemal Gökçe , *Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Kafkasya Siyaseti*, İstanbul 1979, s. 184.

⁴ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Hattı Hümayun Tasnifi (HH), nr. 12213.

⁵ Yazımızda 1 kile 25 kg. olarak alınmıştır (Mehmed Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 1993, II, 281). Ayrıca daha detaylı bilgi için bk. Cengiz Kallek, "Kile", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XXV, 568-571.

tuz miktarının 3.000 (75.000 kg.) kileye yükseltilmesini emretmiştir. Bunun üzerine 3.000 kile tuz, tuz emininin esnafla irtibatı sonucu kilesi 68 paradan satın alınarak Anapa'ya gönderilmiştir.⁶

Aynı şekilde 1811 yılında da Nogay kabilesi mutasarrıfı olan Murad Giray Sultana gönderilen hükümde, Soğucak'da başarısız olan Anapa ve Soğucak muhafızı Seyit Hüseyin Paşanın yerine Ruznamçe-i Sanî olan Ahmet Efendi Başmuhasibeci payesiyle Soğucak'a Ordu Nazırı tayin edildiğinde buradaki kabilelere dağıtılmak üzere yanına hilatlar, zahire ve "haylice" tuz verildiği görülmektedir.⁷

Bu arada Rusların, Rus Çariçesi II. Katherina'nın, Rus İmparatorluğu'nun "Bilinmeyen Yerlere Keşif Gezisi" projesi çerçevesinde St. Petersburg Akademisi'nde görevli Güldenstaedt'in Güney Rusya ve Kafkasya'ya yaptığı gezi vesilesiyle ilgisinin arttığı anlaşılmaktadır. Bu geziye dair elde edilen bilgilerin Rus İmparatorluğu için önemli olduğunu daha sonra Güldenstaedt'in notlarını düzenleyerek "J. A. Güldenstaedt's Reisen nach Georgien und Imerethi" adıyla yayınlayan Klaproth eserin önsözünde belirtmektedir. 1773 yılında Kafkasları gezen Güldenstaedt, Kabartayların Rus bölgesi olan Kuma nehri ağzından aldıkları tuzu Çerkez, Abaza ve Tatarlara verdiklerini ve Kabartayların bu ticaretle Kafkaslar'daki bu halkları Rusların kontrolündeki bölgelere karşı girişebilecekleri hareketlerden uzaklaştırdığını ifade etmiştir.⁸ Güldenstaedt'den yaklaşık 35 yıl sonra, 1807-1808 yıllarında Kafkasları gezen Alman Şarkiyatçı⁹ Klaproth da, tuzun hem insan hem de koyunlar için gerekli olduğunu zikrettikten sonra, Çerkez ve Abazalar'ın Karadeniz Kazakları ve Nogaylar'dan tuz satın aldıklarını hatırlatarak, bunun yerine Batmakle'deki Tobinşkov alayının Kazak karakolu civarında Protşoni, Okop ve Laba'da tuz dükkanları açarak Çerkez ve Abazaların buralara gelmesini tavsiye etmiştir.¹⁰ Böylelikle Klaproth, buraya tuz almaya gelen Çerkez ve Abaza

⁶ BOA., Cevdet Dahiliye (CD), nr. 6994.

⁷ BOA., Mühimme-i Asakir, C. XXX, s. 89-90, (Evasıt Ra. 1226 /14 Nisan 1811). Aynı konu ile ilgili bkz. Ahmet Cevdet, *Tarih-i Cevdet*, İstanbul 1309, IX, 224.

⁸ J. A. Güldenstaedt's *Reisen nach Georgien und Imerethi*, (heraus. und mit Erklärenden Anmerkungen begleitet J. Von Klaproth), Berlin 1815, s. 259-261.

⁹ 1805 yılında Petersburg'da öğretim üyeliğine atanan Klaproth'la ilgili daha detaylı bilgi için bkz. , "Klaproth, Heinrich Julius", *AnaBritannica*, XIII, 379. Klaproth'la ilgili ayrıca bkz. "Klaproth", *Enzyklopaedie Brockhaus*, X, 224; "Klaproth", *Entsiklopedičeskiy Slovar*, XV (28), 292.

¹⁰ Julius von Klaproth, *Reise in den Kaukasus und nach Georgien Unternommen in den Jahren 1807 und 1808*, Halle und Berlin 1812, I, 480-483.

halklarıyla ileride istifade edilebilecek dostluklar kurulabileceğine dikkat çekmek istemiştir.

Klaproth'un bu önerisinin Rus hükümeti nezdinde dikkate alındığı; I. Aleksandr'ın Kafkaslar'da daha etkili olabilmek için burada yaşayan halklarla ticarî ilişkileri geliştirme kararından anlaşılmaktadır. Nitekim Çar hükümeti 6 Temmuz 1810'da Kafkasya dağlılarıyla "Takas Ticareti Hakkında Yönetmelik" çıkararak kurulacak ticarî ilişkiler vasıtasıyla kabilelerin güvenini kazanmaya çalışmıştır.¹¹ Bu yönetmeliğin hayata geçirilmesi için 1811'de Rus Bakanlar Kurulu kararıyla Çerkez ve Abazalarla ilgili ticaret dairesi kurulmuştur. Dairenin başına da Cenovalı bir tüccar olan Rafael Scassi getirilmiştir.¹² Aslında oluşturulan bu dairenin ticarî açıdan pek ehemmiyeti olmamasına rağmen, siyasî ve sosyo-psikolojik açıdan önemi bulunmaktaydı ve Çerkezlerin Rusya'ya bakış açısını değiştirmeyi amaçlıyordu.¹³

1812 yılında Rusya ile yapılan Bükreş Antlaşması Osmanlı Devletine Kafkaslar'da elden çıkan Anapa, Soğucak, Faş ve Ahılkelek gibi kaleleri geri alma fırsatı vermişti.¹⁴ Bu sayede Kafkas kabileleri nezdinde konumunu daha da güçlendiren Osmanlı Devletinin 1815 Temmuz'unda, Anapa muhafızı Seyyid Ahmet Paşa tarafına "atiyye-i seniyye" olarak 15.000 kile tuz göndermek için (375.000 kg.) hazırlık yaptığı görülmektedir. Bununla ilgili olarak eski kayıtlara bakıldığında daha önce gönderilen 15.000 kile tuzun Anapa'daki askerin tayinatı karşılığında zahire ile değiştirilmek üzere gönderildiği tespit edilmiş ve hatta olabilecek kazalara karşı

¹¹ Ali-Hasan Kasumov, *Çerkes Soykırımı*, Ankara 1995, s. 98-99.

¹² A. V. Fadeev, *Rossiya i Kavkaz*, Moskva 1960, s. 63-65. Scassi'nin Rus Dışişlerinde görevlendirilmesiyle ilgili Taitbout'un verdiği tarih 1817'dir. Bununla ilgili bkz. Şövalye Taitbout De Marigny'nin *Çerkesya Seyahatnamesi (1818-1823-1824)*, (çev. A. Osman Erkan), İstanbul 1996, s. 16-17. Rusların Kafkas kıyılarında yer edinmesinde etkin rol oynadığı anlaşılan Scassi ile ilgili Taitbout, onun önceleri Anapa'da ticaret yaparken, Anapa'nın Osmanlı Devletine iadesinden sonra bir süre faaliyetlerini burada devam ettirdiğini ve 1814 yılında Kırım'a döndüğünü ve buradan "Danube" (Tuna) adlı gemiyle Pişati'ye tuz getirdiğini ve hatta kabilelerle de iyi bir diyalog kurduğunu belirtir (Taitbout, *aynı yer*). Ancak Scassi, Çerkeslerin dediği gibi, "halkın arasına casus ve nifak sokmaktan geri durmuyordu" (Taitbout, *a.g. e.*, s. 37-38).

¹³ Kasumov, *a.g.e.*, s. 99.

¹⁴ Mustafa Aydın, *Üç Büyük Gücün Çatışma Alanı Kafkaslar*, İstanbul 2005, s. 131. Ayrıca antlaşmada teslim edilen bu kalelere Sohum, Anakara, Kemhal vb. kalelerin de dahil olmasına rağmen bunlar teslim edilmemişlerdir. Osmanlı Devletinin bu kaleleri geri almak için verdiği mücadeleler ile ilgili daha detaylı bilgi için bk. Aydın, *a.g.e.*, s. 131-150.

da sarraf Kasabar kefil olmuştur. Yine gönderilecek tuzla ilgili gümrük eminden bilgi istendiğinde, kendisi tuz emini Mehmet Ağa, tuzcu esnafı kethüdası Seyit Ömer Ağa ile bazı kimseleri yanına çağırarak durumu görüşmüşler ve daha önce kilesi masrafiyla birlikte 65 paraya alınan tuz, bu sefer “her sene satın alınan nesne” olmadığı göz önünde bulundurularak 64 paraya satın alınmıştır. Satın alınan bu tuz, reisler kethüdası vasıtasıyla kiralanan gemilerle Anapa’ya gönderilmiştir. Bu arada Anapa muhafızına, tuz limana geldiğinde boşaltarak kavim ve kabilelere “tevzi ve taksim” etmesi ve sonucu İstanbul’a bildirmesini içeren bir de hüküm gönderilmiştir.¹⁵

Osmanlı Devleti bu vasıta ile Kafkasya halkı arasında etkinliğini sürdürmeye çalışırken, Ruslar da boş durmuyorlardı. Özellikle Rus taraftarı olan Sultan Selim Giray, Şapsığ Prensi Mehmet İndariko ve başkalarının yardımıyla da Scassi Kafkas kıyılarında ticaret yapıyordu.¹⁶ Konu ile ilgili Anapa muhafızı Seyit Ahmet Paşa İstanbul’a gönderdiği yazısında, Rusların, Abazalardan olan Natukhaç kabilesine tuz vererek onları Osmanlı Devletine karşı itaatsizliğe sevk ettiğini, ancak bu kabilenin Rus sınırını geçip, oradaki halka zarar verdiğinden dolayı Rusların bunlara tuz vermemesini Kuban’da bulunan Rus General ve kumandanlara birkaç defa bildirmiş olmasına rağmen sonuç alınmadığını, meselenin bir şukayla İstanbul’daki Rus elçisine de bildirilmesini istemiştir.¹⁷

Bu meselede görüldüğü üzere, Osmanlı Devleti yetkililerinin, Rusların Kafkasya’da yürüttüğü ticarî faaliyetleri, yani tuz temini ile ilgili olarak Rus makamları nezdinde yaptıkları başvurular, neticesiz kalmıştır. Bunun en önemli sebebi hiç kuşkusuz Rusların, Karadeniz’in Kafkas kıyılarında yaşayan halkı kendi tarafına çekmek istemesiydi. Ancak Ruslar Kafkas halklarının kendilerine olan bakış açısını bildiklerinden bu iş için kendilerine hizmet edebilecek Rus olmayanlardan istifade etme yoluna gitmişlerdir. Buna en iyi örnek ise daha önce de zikredildiği üzere Scassi’dır. Scassi’nin merkezde çalışmaya başlamasının ardından Karadeniz’in Kafkas kıyılarının işgalinin başlangıcını oluşturacak faaliyetlerin bazısına bu sefer Marigny Şövalyesi Taitbout geçmiştir.¹⁸ Taitbout’un ilk

¹⁵ BOA., CD, nr. 10754.

¹⁶ Kasumov, *a.g.e.*, s. 99-100.

¹⁷ BOA., HH, nr. 44618, (8 C 1231/6 Mayıs 1816).

¹⁸ Fransa’nın soylu bir ailesinden gelen Şövalye Taitbout de Marigny, “Bir ara Hollanda Kraliyet hükümetinin hizmetinde Rusya’nın Karadeniz kıyıları kentlerinde, özellikle de Odesa’da konsolos yardımcılığı görevinde bulunmuştur” (Taitbout, *a.g.e.*, s. 7).

işi Rus hükümetinin programına göre “Circassian” adlı gemiyi yaptırmak olmuştur. Ardından Scassi’nin koordinatörlüğünde Kafkas kıyılarına yönelik çalışmalara girilmiş ve 29 Nisan 1818’de Kerç limanından tuz ve demir yüküyle ayrılan bir gemi 2 Mayıs’da Çerkez kıyılarına varmıştır. Taitbout burada tedbiri elden bırakmayarak 3 Mayıs’da Scassi’nin verdiği talimat doğrultusunda geminin orta direğine halkın çok sevdiği ve kardeş addettikleri Cenova bayrağını çekirmiştir. Rusları bu tür tedbir almaya iten sebep hiç şüphesiz yerli halkın kendilerine karşı duydukları güvensizlik ve nefrettir.¹⁹ Ruslara karşı duyulan bu güvensizliği Taitbout’u gemisinde ziyaret eden yerli halktan birisinin çeşitli konular arasında “eğer Rusya bağımsızlıklarına saygı gösterirse Ruslarla ilişki kurmanın iyi olabileceğinden” bahsetmesinin ardından Taitbout da “Rusların onların özgürlüklerini hedef aldığı düşüncesinin doğru olmayabileceğini, bunun da o ülkeyle ticarî ilişkileri ilerleterek anlaşılabilceğini”²⁰ söyleyerek yerli halkı ikna etmeye çalışmıştır.

Bu arada Taitbout, 5 Mayıs 1818’de yaptığı alışverişte satın aldığı bir buzağı için sekiz Osmanlı kuruşu değerinde tuz, iki keçi ve birkaç yumurta karşılığında da iki libre²¹ tuz ve bir okka²² demir verdiğini kaydetmiştir.²³ Taitbout bir yandan bu gibi basit alışverişte bulunurken diğer yandan da bulunduğu liman olan Gelincik’in plân ve krokisini 7 Mayıs’ta tamamlanmıştır.²⁴ Taibout’un bu faaliyeti halkın Ruslara ve onun yardımcılara karşı olan duygularında yanılmadıklarını ortaya koymuştur.

Taitbout daha sonra burada yaptığı çalışmaları 26 Mayıs’ta Kerç’e ulaştığında bir rapor hâlinde ilgililere sunmuştur.²⁵ Ruslar şüphe çekmeyen ajan olarak kullandıkları bu yabancılar yanında bir süredir kendilerine tâbi olup, Kuban nehrinin karşı yakasında oturan Çerkezleri de bu iş için seferber etmişlerdir. Bunlardan biri olan Bizaduğ kabilesinden Çoban Giray neslinden İslâm Giray’ın oğlu Mehmed Giray adamlarıyla sınırı geçip, Osmanlı Devletine tabi olan halkı “eşya, tuz ve söz” ile Rus tarafına çekmeye çalıştığı ve hâlkın da buna meyilli olduğu tespit edilmiştir. Bu duruma karşı tedbir olarak daha önce de değinildiği gibi Kuban sahilin-

¹⁹ Taitbout, *a.g.e.*, s. 19-23.

²⁰ Taitbout, *a.g.e.*, s. 30.

²¹ 1 Libre 0,4536 kilogram olarak alınmıştır (“Libre”, *AnaBritannica*, XIV, 459).

²² 1 Okka 1.282 kg. olarak alınmıştır (“Okka”, *AnaBritannica*, XVII, 53).

²³ Taitbout, *a.g.e.*, s. 31.

²⁴ Taitbout, *a.g.e.*, s. 38.

²⁵ Taitbout, *a.g.e.*, s. 70.

den sorumlu Rus generale mesele bildirilerek, dahli olanların iadesi veya Rus hududu dahiline alınması istenmişti.²⁶ Ancak Ruslar buna da bir cevap vermemişlerdir.

Rusya, Osmanlı Devleti ile kabilelerin tepkisine rağmen işgalden önceki adım olarak niteleyebileceğimiz ticarî faaliyetleri geliştirme fikrinden vazgeçmemiş ve Çar I. Aleksandr hükümeti bu hususta 1821 yılında bir adım daha atarak “Adige ve Abazalarla Ticarî İlişkiler Mevzuatı” adı altında yeni bir kararname çıkarmıştı. Çıkarılan bu kararname ile yapılacak ticaretin amacı da; “dağ halklarını toplum hayatının avantajlarına alıştırmak, uygarlığa yakınlıktır ve böylece onları vahşilikten ve yağmacılıktan uzaklaştırmak” şeklinde nitelenmiştir. Ayrıca bu mevzuat uyarınca Kerç ve Bugaz üzerinden ticaret yapılması kararlaştırılmış ve işlerin düzenleyicisi olarak da Scassi görevlendirilmişti.²⁷

Bu arada ticarî faaliyet adı altında siyasî ve istihbarî faaliyetlerine devam eden Taitbout’un, 1823 Mayıs’ında Anapa muhafızı Seyit Ahmet Paşa ile görüşmesi esnasında Paşa kendisine sahilde yapılan ticaretinin İndariko’yu zengin etmeye yarayacağını belirtmesinin ardından “arkadaşları onu kıskanırlar ve hain olduğundan şüphelenirler” diyerek Rusların maksadının gözden kaçmadığını ima etmeye çalışmıştı.²⁸ Ancak Rusların bütün uğraşlarına rağmen 1818’den beri Pişatı’da bulunan Rus taraftarlarının dükkânları üç kez yakılıp yıkılmış ve tüccarlar da rahatsız edilmişlerdi.²⁹

Kafkasya’da bu gelişmeler olurken çıkan Yunan isyanı (1821) dolayısıyla ticarî faaliyet gösteren Osmanlı gemilerinin önemli bir kısmı lojistik amaçlı kullanılmaya başlanmıştı. Bu durum İstanbul ve Sicilya’dan Anapa’ya tuz teminini aksatmış ve neticede doğal olarak tuz fiyatlarını da artırmıştı. Bunun Kafkas kıyıları için önemli bir fırsat olduğunu gören Taitbout, Kerç’te bulunan tüccarları Anapa’ya tuz getirmesi için ikna etmiş, fakat hemen ardından meselenin önemini kavrayan Osmanlı devlet adamlarının buraya tuz göndermesi üzerine tuz fiyatları giderek düşmüştü.³⁰ Bu husus, konu ile ilgili olarak İstanbul’a ulaşan bir yazıda, Rusların Sohum’dan Anapa’ya kadar olan bütün iskelelerde ahşaptan birer iki-

²⁶ BOA., HH, nr. 44621, (23 Ş 1235/6 Haziran 1820); nr. 44621-A, (7 B 1235/20 Nisan 1820)

²⁷ Taitbout, *a.g.e.*, s. 101-102.

²⁸ Taitbout, *a.g.e.*, s. 112.

²⁹ Taitbout, *a.g.e.*, s. 127.

³⁰ Taitbout, *a.g.e.*, s. 153.

şer mağaza inşa ettikleri, buralarda birer ikişer de gemi bulundurdıkları ve dağlardan kesilen her bir ağaca daha önce beş kile İstanbul tuzu verirken, tuz fiyatlarının düşmesinden dolayı artık yarım kile tuz verdikleri şeklinde ifade edilmiştir.³¹

Yunan meselesi dolayısıyla her iki devlet arasında gittikçe artan gerginlik Kafkaslar'a da sirayet etmiş ve 1824 Temmuz'unda Natukhaç ve Şapsığ bölgesinde bulunan depoların tahrip edilmesi üzerine, Taitbout Kerç'teki M. Kodinets'e bir mektup yazarak Pişatı'da ticaret yapmalarının imkânsız hâle geldiğini belirterek artık tuz getirmelerinin gereksizliğini zikretmiştir.³² Aynı konu ile ilgili Anapa muhafızı Seyyid Ahmed Paşaya "Kerç ve Çerkez Ticaret İşleri Bakanı" unvanıyla Scassi tarafından gönderilen mektupta da kabilelerin yaptıkları yağmalara dikkat çekilmiş ve konu ile ilgili İlkbaharda bir meclis toplanması önerilmiştir.³³

Ruslar Kafkaslar'a yönelik politikalarını yeni hamlelerle geliştirmeye çalışırken Anapa muhafızı Seyit Ahmet Paşanın, kabileleri Osmanlı Devletine bağlama girişimleri etkili olmuş ve 1826'da sadece iki Rus gemisi Natukhaç sahillerine ulaşmış ve bundan sonra ise ilişki tamamen kesilmiştir.³⁴ Bu ise Ahmet Paşa'nın aldığı etkili önlemler sonucu Ruslar'ın uzun zamandır takip ettikleri politikalarının akamete uğraması demekti. Ancak, Ruslar bunu telafi etmek için hiç vakit kaybetmeden 30 Temmuz 1827'de İstanbul'daki elçileri vasıtasıyla; Trabzon Valisi ve Anapa muhafızı Hasan Paşanın, bir Rus konsolosunu yanına çağırarak kendisi ve diğer Rus konsoloslarının Çerkez kıyılarında ikamet etmemeleri, Rus gemilerinin Kafkasya sahiline gidip gelmemeleri hususunda uyardığı, aksi hâlde gemilere el konulacağını ihtar etmesinden dolayı şikâyet ediyorlardı. Ayrıca elçi konu ile ilgili Rusya hükûmetine bilgi verildiğini ve Rus Çarı'nın da bu durumdan müteessir olduğunu, iki devlet arasında yapılmış olan antlaşmalara dikkat çekerek Rus tebası, gemiler ve konsoloslara reva görülen bu tutumdan dolayı Rus Devletinin "resmi ifade" yanında bu tedbirlerin menî için de "emr-i âlî" çıkarılmasını istediğini bildirmiştir.³⁵ Rusya'nın

³¹ BOA., HH, nr. 33888-A. Dergâh-ı Âli Gediklilerinden Seyyit Mehmed Ağanın takriri (12 Ca 1239/14 Ocak 1824), Bend 6.

³² Taitbout, *a.g.e.*, s. 156.

³³ BOA., HH, nr. 44581-A (C 1240/21 Ocak-18 Şubat 1825). Keza aynı mesele ile ilgili Rus General Vorontsov'un Odesa'dan 31 Aralık 1824 tarihiyle gönderdiği mektup ile ilgili bkz. BOA., HH, nr. 44581. Aynı mektubun tercümesi için de bkz. BOA., HH, nr. 44581-B (C 1240/21 Ocak -18 Şubat 1825).

³⁴ Taitbout, *a.g.e.*, s. 159.

³⁵ BOA., HH, nr. 46251. İstanbul'daki Rus Elçisinin tahrirâtı. Ayrıca aynı konu ile ilgili bkz. Ahmet Lütfi Efendi, *Tarih-i Lütîfî*, İstanbul 1290, I, 232-233.

adeta ultiyatoma benzeyen bu isteklerinin Osmanlı Devleti başkentinde yankı bulmamış olması imkânsızdır. Hadise ile ilgili olarak Trabzon Valisi ve Anapa Muhafızı Hasan Paşadan bilgi istendiğinde, Paşa; tuz gemilerinin yasaklanmasının söz konusu olmadığını, “Yalı Boyu”na habersiz gitmelerinin usule uygun olmadığından izin verilmediği ifadeden sonra, Natukhaç kabilesi özdenlerinden Yalı Boyu’nda Endaroğlu Mehmed’in, Kerç tarafında Rusya Devleti müsteşarlarından Scassi’ye altı yedi seneden beri bağlı olduğunu, Rusya’nın kendine yıllık maaş bağladığını, hatta Gelincik limanının “öte tarafında ve kurbunda beş altı göz metin ve hasîn” mağazalar inşa edip, tuz mağazası denilerek kabileleri kendi taraflarına çekmek için ara sıra gemilerle tuz gelse bile alım satıma dair bir şeyleri bulunmadığına dikkat çekerek, aslında buraların savaş çıktığı takdirde Rusların askerlerini yerleştirecek yerler olduğunu belirtmiştir. Paşa yazısının devamında; Rusların birbiri ardına “adamları ve hediyeleri”nin gelip-gitmeye devam etmesi üzerine Scassi’nin adamlarını yanına çağırarak amacın alışveriş ise Anapa’da yapmalarını ve Scassi’nin kâğıdıyla gidip gelmeleri gerektiği hususunda kendilerini uyarmış ve “Valla böyle serseri gelip geçmenize bir veçhile rızam yoktur” diyerek kendilerini biraz sıkıştırdığını yazmıştır.³⁶ Hatta Hasan Paşanın bu tedbiri üzerine o sıralarda Kafkas Hattı komutanı General Emanuel, Anapa Paşasına gönderdiği mektupta yukarıda zikredilen Rus görüşlerini tekrarladıktan sonra İstanbul’dan özel istek gelene kadar Kuban ötesindeki Adigelerle ticareti engellememesini istemiştir. Ancak diplomatik çabalardan bir netice alınamaması üzerine Rus hükümetinin General Emanuel’e gönderdiği bir sirkülerde “dağlılara karşı hoşgörölü olunmasını, baskıdan kaçınılmasını ve kabilelerin en çok ihtiyaç duyduğu tuzun uygun fiyatlarla takas edilmesini”³⁷ istemesi Rusların halk nazarında itibar kazanma çabalarından başka bir şey değildir.

1828-1829 Osmanlı-Rus savaşının ayak seslerinin giderek işitilmeye başladığı bir sırada Çıldır Valisinin tuz tüccarı adı altında altı Ahıskalı casusu Tiflis’e göndermesi³⁸ Kafkaslar’da en önemli ve en geçerli ticari metanın tuz olduğunun göstergesidir.

³⁶ BOA., HH, nr. 46028 (15 R 1243/5 Kasım 1827), Anapa Muhafızı ve Trabzon valisi Hasan Paşanın kaimesi. Ayrıca aynı belge ile ilgili detaylı bilgi için bkz. M. Aydın, *a.g.e.*, s. 167-168. Bu arada ilk önceleri uzun süre Rus tüccarların Kafkas kıyılarında hâmilliğini yapan İndariko (Endaroğlu) Mehmed’in Rus Çarı’ndan da değerli hediyeler almış olmasına rağmen daha sonra yola gelip, Ruslar’a karşı yapılan seferlere iştirak ettiği görülmektedir. Bununla ilgili bkz. aynı belge ve Taitbout, *a.g.e.*, s. 17-19, 127.

³⁷ Kasumov, *a.g.e.*, s. 110-111.

³⁸ BOA., HH, nr. 44624-F (11 L 1243/26 Nisan 1828).

Yunan meselesini bahane ederek Osmanlı Devletine savaş açan (1828-1829) Rusya, Kafkaslar'daki Osmanlı kalelerini ele geçirdikten sonra Şabsığ, Natukhaç Özden ve ileri gelenlerinden Abadbesni, Şahingirayoglu Hatukay, Hurat (Hovrat) Hamurz ve Donakayoğlu Karabatır adlı kişiler Tatar Hafız Ağa ile birlikte İstanbul'a gönderilmişlerdir. Onların Kafkas kabilelerinin tuza ihtiyaç duyduklarını, tuzun "atiyye" olarak değil de, tüccar malı denilerek önce Trabzon limanına oradan da Yalı Boyu'nda bir iskeleye yanaşıp "çavdar ve zahire" ile değiştirilmesi yanında satın alınmasını da talep ettikleri anlaşılmaktadır. Bu durum Padişah'ın hattıyla da uygun görülmüştür. Bu arada Kafkas kabileleri Rusların tuz verme tekliflerini reddedip Osmanlı Devletine bağlılıklarını göstermişlerdir.³⁹

Edirne Antlaşması'nın ardından da Osmanlı Devletinin Karadeniz kıyılarından Kafkaslara yönelik tuz sevkıyatının devam ettiği 2 Mayıs 1830'da Trabzon'dan Gelincik çayı ağzına gelen sekiz adet ufak geminin yükünden anlaşılmaktadır. Fakat burada dikkat çeken husus, acil ihtiyaç maddeleri arasında barut ve kurşunun da dahil edilmiş olmasıdır.⁴⁰

Osmanlı Devletinin Kafkaslar'a yönelik etkin politikası Mısır Meselesinin (1832-1841) ortaya çıkışına kadar devam etmiştir. Ancak Batılı devletlerden Mısır meselesiyle ilgili olarak destek görmeyen Osmanlı Devletinin beklediği yardımın Ruslar'dan gelmesi, onu Kafkas politikasında ani değişikliğe gitmek zorunda bırakmıştır. Bu durum 25 S. 1249 (13 Temmuz 1833) tarihli iradeye de yansımış ve söz konusu iradede Karadeniz'de bulunan bütün Rus iskelelerine ve hatta Trabzon sahilinden Rus limanlarına tuz naklinin "tamamen" yasaklandığına önemle dikkat çekilmiştir.⁴¹ Böylelikle Osmanlı Devleti izlediği Kafkas politikasından geçici bir süre de olsa vazgeçmek zorunda kalmış, ancak onun Kafkaslar'da meydana getirdiği bu boşluğu İngiltere doldurmakta gecikmemiştir.⁴²

İngiltere'nin ticarî olarak görülen bu faaliyetleri aslında siyasî olup, tüccar kimliğiyle gönderdiği elemanlarından John Longworth 1837-1838 yıllarında Kafkas kıyılarına yaptığı araştırma seyahatinde Çerkezlerin tuz

³⁹ BOA., HH, nr. 42837-C, (21 M 1244/3 Ağustos 1828); nr. 42835 (5 S 1244/17 Ağustos 1828). Trabzon Valisi Hasan Paşa tarafından gönderilen tahrirat hülasasının bend bend arza sunumu; nr. 42835-A, (21 M. 1244/3 Ağustos 1828).

⁴⁰ A. H. Bijev, *Adıgi. Severo-Zapadnogo Kavkaza i Krizis Vostochnogo Voprosa*, Maykop 1994, s. 196.

⁴¹ BOA., HH, nr. 33411-E.

⁴² Konu ile ilgili daha detaylı bilgi için bk. Mustafa Aydın, "Çerkez Kıyılarında İngilizler (1829-1837)", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, Sayı 38, İstanbul 2002-2003, s. 79-95.

ihtiyaçlarının tamamını Türklerden karşıladığını,⁴³ ancak “halkın Rusların çok çekici tekliflerine rağmen gösterdikleri direncin Rus ordusunun öldürücü silahlarına karşı gösterdikleri dirençten daha anlamlı olduğunu” zikreder.⁴⁴ Kafkasları yaklaşık aynı dönemde (1837-1839) İngiliz hükümeti adına gezen bir diğer İngiliz olan J. S. Bell ise, Sinop limanında gördüğü ve Kafkas kıyılarına kaçak olarak tuz getirdiği anlaşılan bir Osmanlı tüccar gemisinin Rus savaş gemileri tarafından uygun olmayan kıyıya yanaşmaya zorlandığını ve bu yüzden geminin delinip, içindeki tuzun denize karıştığını yazmaktadır.⁴⁵

Yine aynı dönemde (1836-1838) Rusların davetlisi olarak Kafkaslar’da bulunan Alman gezgini Karl Koch da “ülkedeki tuz kaynakları doğru kullanılabilseydi, Çerkezler Ruslarla tuz yüzünden barış aramak zorunda kalmazlardı” diyerek tuz kıtlığının halkın adeta elini kolunu bağladığını belirtir.⁴⁶

Bütün bu olaylar Rusların en önemli ihtiyaç maddelerinden biri olan tuzun Kafkaslar’a girişini engelleyerek Kafkas halklarını dize getirme çabalarının yetersiz kaldığını göstermektedir. Nitekim bununla ilgili olarak Karadeniz kıyı birlikleri komutanı N. N. Raevski 1839’da St. Petersburg’a tuz ile ilgili gönderdiği bir mütalaasında, “Dağlılara tuz ticaretinin yasaklanması onların itaat etmesini zorlaştırıyor. Kaçakçılığa teşvik edip, Osmanlı Devletinin etkisini arttırıyor” demektedir. Buna rağmen Ruslar tuz ticaretini bazen yasaklayıp bazen de serbest bırakmaktaydılar.⁴⁷ Bu ise Ruslar’ın Kafkas halklarını kontrol edemediklerinin bir delili olsa gerektir.

Kafkas kıyılarında tuz ihtiyacının Kırım Savaşı (1853-1856) sonrasında da devam ettiğini aslen Polonyalı olan ve Rus ordusunda Albay rütbesiyle 1857’de Gelincik limanına gelen T. Lapinski’nin eserinden anlaşılmaktadır. Lapinski’nin verdiği bilgiye göre; Kafkas kıyılarında paranın pek önemi olmayıp ticaret, mal ve eşya değişimi şeklinde yapılmaktadır. Mayıs ayı içinde bu limana 45 sandal gelmiş ve bunlar: 3542 parça pamuklu, 84 parça veya top ipek kumaş, 320 parça küçük-büyük demir veya

⁴³ John Longworth, *Kafkas Halklarının Özgürlük Savaşı (1837-1838)*, çev. Sedat Özden, Kayseri 1996, s. 154.

⁴⁴ Longworth, *a.g.e.*, s. 226.

⁴⁵ J. S. Bell, *Çerkesya’dan Savaş Mektupları*, çev. Sedat Özden, İstanbul 1998, s. 58.

⁴⁶ Karl Koch, *Reise durch Russland nach dem kaukasischen Isthmus in den Jahren 1836, 1837 und 1838*, Stuttgart und Tübingen 1842, I, 268-269.

⁴⁷ T. V. Polovinkina, “Karadeniz Müstahkem Kıyı Hattı ve General Yevdokimov’un Planı”, *Kafkasya Gerçeği*, Sayı 12, Nisan 1993, s. 41.

bakır kap-kacak, 68 okka* çelik, 310 okka kükürt ve 10.000 okka tuz getirmişlerdir.⁴⁸ Bu verilere dikkat edilecek olursa en önemli ithal malı olarak tuz göze çarparken, diğer bir husus da burada kullanılan ağırlık biriminin okka olmasıdır. Bu durum Kafkaslar'ın, Osmanlı Devletinin elinden çıkaklı yirmi sekiz yıl olmasına rağmen buralardaki Osmanlı etkisinin devam ettiğini göstermesi bakımından önemlidir.

Netice olarak günümüzde pek hatırlanmasa da XIX. yüzyılın ilk yarısında Batı Kafkaslar'da tuzun kıtlığı ve bu maddeye duyulan ihtiyaç Osmanlı Devleti ile Rusya arasında nüfuz mücadelesine sebep olmuştur. Osmanlı Devleti meseleyi; kendi topraklarında ihtiyaç duyulan bir maddenin eksikliğinin giderilmesi şeklinde görüp, buna göre tedbirler almaya çalışırken, Rus tarafı ise bu durumdan faydalanarak ticaret adı altında yaptığı faaliyetleriyle bölgede nüfuz edinme ve taraftar bulmayı amaçlamıştır. Ancak 1829'da Osmanlı Devleti ile Rusya arasında yapılan Edirne Antlaşması'ndan sonra Osmanlı Devletinin Kafkaslar'dan tamamen çekilmesinin ardından Rusya ile yerli haklar arasında ortaya çıkan uzun mücadele esnasında da tuz stratejik bir madde olma özelliğini korumuştur.

"A STRATEGIC MINERAL IN THE WEST CAUCASUS: SALT (1800-1857)"

Abstract

Throughout the history of mankind, salt was widely used for various purposes. In this article We examined the strategic importance of salt in the West Caucasus in the 19th century. Circassia and Abkhazia did not produce salt, although they used it for meals and for preservation of food. The lack of salt in that region constituted an important issue of rivalry between the Ottoman State that ruled the area until 1828-1829 Russo-Ottoman War and Russia. Strategic importance of salt in the region continued after the Russians penetrated into the area and ended the Ottoman rule.

Keywords

Salt, West Caucasus, Ottoman Russian Rivalry, Abkhazia, Circassian, Anapa fortress, Rafael Scassi, Seyyid Ahmet Pasha, Hasan Pahsa, Trabzon.

* Buradaki bir okka 2,5 Avusturya Pfund'udur. Bir Avusturya Pfund'u ise 560.06 gr.'dır ("Pfund", *Der Grosse Brockhaus*, XIV, 472).

⁴⁸ Theopil Lapinski, *Bergvölker des Kaukasus und ihr Freiheitskampf gegen die Russen*, Hamburg 1863, I, 58-60.